Yahya Kemal'in Şiirlerinde Zaman

Vefa Taşdelen

Zaman, birçok açıdan incelenebilecek bir konudur. Bunların önemlisi, insan açısıdır. İnsan açısından zaman, zamanı kendi özgül konumunda kavramanın da koşuludur. İnsan zamanın hem öznesidir, hem de nesnesi. Zaman insanla vardır, insan da zamanla. Yeryüzündeki varoluş, zaman içinde ve zamanla birlikte varoluştur. İnsan dünyaya gelirken zamana gelir, zamanda yaşamaya gelir, zamanda yaşayarak zamanın dışına doğru çekilmeye, bir bakıma zamanda zamanı aşmaya gelir. İnsanın zamansallığı, varoluşunun zaman içindeliği demektir. Bu da onun dar ve sınırlı bir şekilde, dar ve sınırlı bir ömürle hayata bağlanması demektir.

Agustinus, zamanı ve tarihi, cennetten çıkış ve dünyaya geliş ile başlatır. Buna göre dünyadaki zaman, insanın zamanıdır. İnsanın, dünyaya bakışı ve bilinci değer değemez zaman da başlar. Zaman insandadır, insan da zamanda. Zamanın insanda olması bu kavramın bilinçle olan varlıksal bağı, insanın zamanda olması da kendi varlığındaki fanilik/sonluluk durumu ile ilgilidir. İnsanla birlikte "varoluşsal zaman", varoluşsal zamanla birlikte de tarih başlar. Zamanın varoluşsallığı, ona üç boyutlu bir nitelik kazandırır: Geçmiş (*mâzi*), şimdi (*hâl*) ve gelecek (*âti/istikbâl*). Hayat, şimdide yaşanır, şimdiden geleceğe doğru yönelir. Zaman, geçmişten gelip şimdi ve burada zamana katılır. Buna göre geçmiş etkin olarak kendisine dönülemeyendir. Ona ancak hatırlayarak dönebiliriz. Şimdi ise yaşamanın zamanıdır. Ona da ancak yaşayarak dokunabiliriz. Gelecek hayallerle, tasarılarla, projelerle kapısını aralar insana. Varoluş, böylece, bir hatırlama, eyleme ve hayal etme sarmalı içinde gittikçe var olmaktan çıkıp varolmamaya doğru giden bir akışa dönüşür. Varlığı belirli bir bilince borçlu değildir. Hep başka bilinçlerle kendisini tazeler. Ayrılma zamanı gelenleri kendi içinden ayıklar ve bu böyle sürüp gider.

İnsan dünyasında farklı zaman katmanları söz konusudur: öznel zaman, nesnel zaman, fiziksel zaman. Fiziksel alanda zaman bölünmelere uğramaz, kesintisiz bir akıştır. "An" diye bir şey yoktur orada. An, tinsel alana, insanın yaşama ve eyleme dünyasına aittir. Bu nedenle öznel zaman kişinin kendi hali içinde yaşadığı zamandır. Mutlu ya da mutsuz, uzun ya da kısa olabilir. Duruma göre bir saniyelik zaman çok uzun, duruma göre koskoca bir ömür de çok kısa gelebilir. Bir bekleme anında zaman uzadıkça uzar. Uzayan ya da kısalan zaman değil, insanın içinde bulunduğu ruhsal durumdur aslında. Dostoyevski, İdam mangasının önünde yaşadığı üç dakikalık bir zaman aralığından söz eder; "Ateş!" emriyle sonlanması karara bağlanmış bir üç dakikadan ve bu kısacık zaman aralığında yaşadığı bir ömre bedel "öznel zaman"dan söz eder. İlk dakikayı hatıralarına ayırmıştır; çocukluğunu, annesini, babasını, kardeşlerini, çevresini, sevdiklerini, tanıdığı herkesi hatırlamaya. Ve kilisenin kubbesinden yansıyan ışık huzmeleri, son dakikalarda

bir ömrün içinde tadılabilecek her türlü sevinci bağışlamıştır kendisine. Oldukça uzun süren üç dakika; öznel zamandır bu.

Yahya Kemal'in şiirlerinde, genellikle geçmiş bir yaşantıdır zaman. Şiirlerinde, hatta diğer yazılarında bile, genellikle "geçmiş" boyutuyla çıkar karşımıza. "Ati" her ne kadar bir "söylem" olarak bu dünyaya dâhil edilmek istense de, Yahya Kemal'in dünyasında, gelecek kapısı kapalıdır. Zamanın güçlü bir şekilde "mazi" olarak ortaya çıkması, ona tarihsel ve kişisel bir karakter kazandırır. Bir toplumun geçmişine, zaman içindeki varolma biçimine işaret ettiğinde, "tarih", bireysel bir yaşam öyküsü içinde ortaya çıkan varoluş mücadelesine işaret ettiğinde ise "anı" olur. Denilebilir ki, zaman, Yahya Kemal'de, her üç halde de "mazi"dir; sadece geçmiş değil, gelecek ve şimdiki zaman da. Öznel mazi, hatıra olarak kendini gösterirken nesnel mazide bir toplumun, bir ulusun zaman içindeki varoluş mücadelesi, varlık alanında kalma yönünde yaptığı büyük hamle yer alır. Ama mazi içinde ortaya çıkan bu varoluşsal hamleyi, "ati" olarak okumak da mümkündür. Zaman mazi olunca, iş zamanın boyutlarını anlamaya değil, mazinin boyutlarını bulmaya kalıyor.

1. Öznel Mazi: Hatıra

İnsan varoluşu, zaman içindedir. Bu varoluşun her anı tekrarsız bir yaşantıdır, biriciktir. "Erzurum Gazeli"nde, varoluşun zaman içindeki doğasına, bu şekilde zamanın varoluşsal bir niteliğe bürünmesine dikkat çekilir. Varoluşsal zaman, biricikliği ve tekrarlanamaz oluşuyla hep bir sona, bir başka şiirde ifadesini bulan "dönülmez akşamın ufku"na doğru gitmektedir. Şimdiki zamanda gerçekleşen eylem, şimdiki zamanda yaşama ve eyleme değil, daha çok şimdiki zamanda anımsamadır. Hâl, anımsamanın zamanıdır. Zamanın geçmiş boyutu hafızada hayat bulur, yalnızca hafıza açısından değer taşır. Geçmiş, tarih ve anı olarak, hatırlayan ve hatıraları ile şimdiki zamanda refleksler gösterebilen varlıklar için vardır. Yahya Kemal'in şiirlerinde geçmişin (*mâzi*) bugün (*hâl*) ile olan ilişkisi anımsama düzeyindedir. Şimdiki zamanda etkin olan şey, anımsayışlarla tazelenen hayıflanma, pişmanlık ve beraberinde gelen hüzündür.

"Bir Dosta Mısralar" şiirinde ortaya çıkan ruh haline göre mazisi olmak geçmişe sahip olmak, geçmişe sahip olmak ise geçmişte yaşantısı olmaktır. "Yaşamışlık", bundan elde edilen doygunluk "kâmil kişi"nin özellikleri arasındadır. İçinde yaşamışlık duygusu olan, yaşadığı hayattan doygunluk hisseden kişi, olgun insandır. İnsan zamanı, zaman da insanı oluşturur, karakter verir. Eğer geçmişte yaşantımız yoksa geçmişimiz de yoktur. Geçmişe dönme, en açık ifadesiyle geçmişteki yaşantılara dönmektir. Daha çok yaşantısı olan bir insanın hatırlayabileceği daha çok yaşantısı vardır. Bu yaşantılardan en önemlisi, sevgi yaşantısıdır. Sevgi insana hayatı hissettirecek ve yaşamışlık duygusu verecek güçlü bir duygudur. Kişi bir kez bile olsa bu yaşantıyı tecrübe etti ise artık hayatı boşa geçmiş sayılmaz. Yahya Kemal'in şiirlerinde de bu yaşantı alanına sık sık göndermeler vardır. Daha da önemlisi şiiri ve şimdiki zamanı bu yaşantının ruh hali üzerine inşa etme durumu söz konusudur. Ne var ki, hatırlamak, tam olarak ne kuramsal, ne de pratik bir değer taşır. Sözgelimi bir işin nasıl yapılacağını, bir eylemin nasıl kotarılacağını hatırlamak anlamına gelmez. Yöntemini bulmak, yoluna girmek de değildir; daha çok pasif bir konuma çekilmektir. Eylemlerin tekrarı, farklı bir şekilde (işte, eylemde ve düşüncede) yorumu söz konusu değildir; hiçbir şekilde "geriye dönüş" yoktur. Bu, bir açıdan normaldir de. Zira yaşanan anın biricikliği, bir daha asla yaşanmayacak olması, insan varoluşunda her şeyin biricik ve tekrarsız bir şekilde yaşandığı gerçeği ile bağdaşır. Geçmişin varoluşa katılışı, tecrübe üzerinden gerçekleşir. Geçmişten bugüne doğru çoğalarak gelen, şimdiki zamanda iş ve eyleme katılan bir birikimdir tecrübe. Ama Yahya Kemal'in şiirlerinde hatırlamanın "tecrübeye başvurma" gibi bir anlamı yoktur; bu nedenle de mazi eyleme katılmaz. Mazi, hüzün veren bir anımsayış olarak kendini gösterir. Bunun sonucunda ortaya çıkabilecek

ifade, bir yargı, bir önerme değil, yalnızca bir hayıflanmadır; iç geçirme ve geçmişe özlem duymadır. Yine de mazi ile kurulan "öznel" (*hatıra*) ve "nesnel" (*tarih*) bağ, Yahya Kemal'in şiirlerinin omurgasını oluşturur.

Yahya Kemal maziyi, sanatta yeniden üretilen, sanatların üzerinde canlılık bulduğu bir yaşanmışlık hali olarak görür. *Edebiyata Dair*'de şu ifadeler geçer: "Edebiyatın yüzde doksan beşi mazi zemini üzerinde kurulmuştur. Bir eserin maziyi diriltmesi ne kadar güçtür ve bilmem yeryüzünde kaç esere nasib olmuştur, hatta daha ileriye gidelim: nasib olmuş mudur?" Mazi, bir daha yaşanmayacak, tekrarlanmayacak olması ile ortaya çıkar. Ancak sanatın "yapay", "kurgusal" ortamı, onu hafızadan çıkarıp imgelem evreninde yeniden biçimlendirebilir. Sanattaki "iki kez yaşama" imkânı, bunun ifadesidir. Bir kez gerçek olayı yaşarız, bir kez de onu yazı ortamında yeniden üretirken yaşarız. Yahya Kemal, tarihi, yazı alanında yeniden yenibaştan üretir; şiir sanatı ona bu imkânı verir. Pek çok şiirinde, geçmişe dönüşlere rastlayabiliriz. O tarihi kendi sanatında üretir, ancak bunu bir tarihçi duyarlılığıyla değil, bir şair duyarlılığıyla yapar. Hadiselerde bir tarihçinin değil, bir şairin görmesi gereken özellikleri görür. Bu nedenle tarihin tikel anlatımı ile sanatın genelleştiren yaklaşımı onda bir araya gelir. Hadiseye hayal dokunduğunda sanat, belgeler konuştuğunda tarih olur. Öznel mazi söz konusu olduğunda sanat, nesnel mazi söz konusu olduğunda tarih ortaya çıkar. Yahya Kemal bu ince çizgi üzerindedir: *"Gönlüm isterdi ki mâzîni dirilten san'at / Sana târîhini her lâhza hayâl ettirsin"* der.

2. Nesnel Mâzi: Tarih

Mazinin bir ucu anı ise bir ucu da tarihtir. Tarih, bir hikâye, geçmişe ait bir anlatı değildir. Böyle olsaydı, çok sığ bir anlayış olurdu bu. Şimdiki zaman, daha önceki zamanların toplamıdır. Bu nedenle geçmiş şimdide yaşar: "Bu saatte Süleymâniye tarih oluyor" der "Süleymâniye'de Bayram Sabahı"nda. Bu şiir, tarihin şimdide ifade bulduğu, şimdiden geleceğe doğru yol aradığı, zaman düşüncesinin varoluşsal bir bağlam içinde ortaya çıktığı bir şiirdir. Yaşanan zamandan geçmişe dönüşler ve kısmen de maziden geleceğe doğru projeksiyonlar vardır onda. Süleymâniye'de yaşanan an, bu tinsel vakit, yaşanan halin tarih içindeki köklerine işaret eder. Bu şiirde mazi tarihtir, tarih köktür, kökleşmektir. "Kök", andaki hayatiyetin kaynağıdır. Şimdiki zamanda vücut bulan varlık ve yokluk, bu kökleşmenin somut ifadesidir. Kökleşmek bireysel ve toplumsal düzeyde varlık koşuludur. Kökleşmek ontolojik bir durumdur. Kök yoksa varlık da yoktur, dün yoksa yarın da yoktur. Bu ise bireysel ve toplumsal varlığı kurutan derin bir yara gibidir: *"Derler: İnsanda derin bir yaradır köksüzlük;/ Budur âlemde hudutsuz ve hazîn öksüzlük."* "Süleymâniye'de Bayram Sabahı"nda, kökleri üzerinde duran bir ağacın, şimdiki zamanın rüzgârında çıkardığı hayat dolu sesleri duyarız. Eski, "biz" denilen varlık alanını oluşturan ortak yaşantılar alanıdır. Toplumsal kimlik, geçmişe ait yaşantılar sonucu oluşur. "Eski" ulusal karakteri oluşturur. Bu anlamada, ölü bir katmana değil, canlılığın özünü belirleyen, asırlar içinde oluşan bir özleşme alanına işaret eder. *"Çok insan anlıyamaz eski mûsıkîmizden/ Ve ondan anlamayan bir şey anlamaz bizden"* mısralarında okunabilecek anlamlardan biri de budur.

"Süleymâniye'de Bayram Sabahı" şiirinde, zaman düşüncesine bağlı olarak bir estetik anlayış da ortaya çıkar. Buna göre Süleymâniye, sonsuzluğun tecessüm etmiş halidir. Mimari, estetik bir form ve anlam içinde ortaya çıkar. Bu estetik yapı yalnızca maddenin ve şeklin bileşkesinden oluşmaz, ona anlam veren metafiziksel bir boyut da vardır. Bu metafiziksel boyut, dini inanışta, tek tanrı inancında (*tevhit*) kaynağını bulur. Süleymâniye Camii, bu anlayışa göre şekillenmiş bir yapıdır. Bugünden yarına, estetik bir tutum ortaya çıkmaz. Gerçek bir estetik anlayış, ancak yüz yıllar içinde, tarihsel yaşantı ve deneyimle varlık kazanır. Tarihsel boyut, Süleymâniye Camii örneğinde Türklerin Anadolu'daki bütün tarihini içerir. Tarih bir gelenek, bir

yaşama biçimi, bir sanat, eğitim ve kültür anlayışı demektir. Bayram sabahı yaşanan ruh halinin içine birer simge olarak yerleştirilen tekbirler, tuğlar ve at yeleleri, estetik tutumun metafiziksel boyutu yanında tarihsel yönüne de işaret eder. Şaire göre, İstanbul'un en yüksek tepesine bir anlamın ve ülkünün somut ifadesi olarak yerleştirilen Sülaymaniye, temelinde metafizik ve tarihsel bir öz barındıran böyle bir estetik anlayışın timsalidir.

Asırlar içinde ortaya çıkan tecrübe, yaşamışlık ve birikim, yalnız Süleymâniye'nin mimarisinde, estetik formunda değil, Itrinin mûsıkısînde de kendini gösterir. Bu mûsıkîde hüznümüz, sevincimiz, zaferlerimiz ve tarih içindeki oluşumumuz, zaman içindeki derinliğimiz vardır. Aynı durum şehir mimarisinde de söz konusudur. Şehirler, geçmişin aklını, yaşantısını, görüşünü, fikrini yansıtırlar. "Koca Mustâpaşa" şiirinde ortaya çıkan budur. Şehrin sokak ve caddelerinde gelip geçen, yaşayıp göçen insanların ruh halleri vardır. Kimlik, bugünden yarına değil, zaman ve mekan içinde yoğrula yoğrula oluşur. "Koca Mustâpaşa"da beş yüz yıllık bir maziden söz edilir. İnsanları biz haline, mekanları yurt haline getiren duygu, tarih içindeki yaşamışlıkta kökenini bulur. Nerede anıtsal bir yapı, anıtsal bir eser varsa, onun temelinde tarihsel birikim ve tecrübenin, tarih içinde yaşamışlığın, zamanın gerisine doğru giden güçlü köklerin olduğunu söylemek gerekir. Aynı durumu genelleştirebiliriz: Güçlü devlet yapıları, bilimde, felsefede ve sanatta ortaya çıkan klasikler, tarihsel bir birikimin ve geçmişten günümüze doğru artarak gelen bir deneyimin şimdiki zamanda ışıldayan ürünleri olarak ortaya çıkarlar.

Gerek bir hatıra, gerekse tarihsel yaşantı alanı olarak mâzi, bir zaman ve mekân bağı olarak yansır şiire. *Rübâîler*'de şöyle bir mısra geçer: *"Beylerbeyi sahilinde mâziye çekil."* Buna göre, mekan maziyi kendi içinde saklayan bir yerdir. Mekân-mazi bağı, mekân-şimdiki zaman bağından daha güçlü ve daha belirgindir Yahya Kemal'in şiirlerinde. Bu yönüyle mekân, *Eski Şiirin Rüzgârıyle*'de olduğu gibi, ya bir zaferin cisimleşmesi, ya tarihsel bir olaya tanıklığı ile şiirde yer bulur. Bu haliyle şimdiki-mekân olmaktan ziyade, "mazi-mekân"dır; dolayısıyla tarihsel boyutuyla yansır şiire. İstanbul da, estetik-mekân yanında tarih-mekân, mazi-mekân değeri kazanır. Anımsayışlarla kendi öznel hikâyesine göndermede bulunduğu şiirleri de "anı-mekân" değeri taşır. "Hasan Rızâ'ya Sesleniş"te Üsküp, Kalkandelen, Vardar ve bu mekânı çevreleyen karlı dağlar bir resim netliğinde verilirken, anı-mekana güzel bir örnek oluşturur. Zira mekân burada anımsanarak kendisine dönülen "kayıp" bir yerdir. Aradaki mesafeye ve uzaklığa karşın, kendisine duyulan özlem ve manevi bağlılık öylesine yoğundur ki, şimdiden geçmişe doğru bakarken, sanki şimdi içinde yaşanan bir yer olur.

Yahya Kemal, zaman ve ölüm arasında da bir ilgi kurar. Nasıl ki yaşamak zamanla iç içeyse ölüm de öyledir. Zamanla doğar insan, zamanla yaşar, zamanla ölür. Varolmak, zamanda hayat sürmektir. Doğmuş olmak, zamansal olmaktır, zamansal olmak fâni olmaktır. "Duyuş ve Düşünüş" şiirinde şu mısralar geçer: *"İnsan bilir cihanda nedir ömrünün sonu; / Ömründe bir dakikacık etmez hayal onu. / Hiç şaşmayan saat gibi işler durur kader. / Bir gün saat çalar… Çok uzaktan gelir haber…"* Ölüm düşüncesi kendi bütünlüğü içinde yaşam düşüncesi ile bağdaşır. Ölüm hayatı, hayat da ölümü belirginleştirir. *"Artık güneş görünmez olur, gök bulutludur, / Rahatça dal, ölüm sonu gelmez bir uykudur."* Yalnız zaman ve mekân değil, burada ölüm düşüncesi de estetik bir nitelik kazanır. Genel bir mevzu gibi görünse de kişinin kendi varoluşunda bulduğu, kendi varlığına ait bir gerçektir. Bu fanilik duygusunun sonucunda, "ânı yaşama" (*carpe diem*) fikri ağırlık kazanır. Böyle bir tema pek çok şiirden, gazelden ve şarkıdan çıkarsanabilir. Sözgelimi, "Erzurum Gazeli"nden şu sonuca varılabilir: (1) Yaşamak için yarını bekleme, (2) hayatını iyi geçir, güzel yaşa. Yaşadığın her anın biricik olduğunu bil, hissederek yaşa, (3) İnsanlar dünyada ölümsüzlük suyunu arar; oysa ölümsüzlük suyu ancak hayatta içtiğin kadardır.

Sonuç

Yahya Kemal'de zaman, mazidir. Mazinin kişisel ve toplumsal olmak üzere iki boyutu vardır. Bireysel düzlemde hatıra, toplumsal düzlemde tarih olur. Tarih bir hikâye, bir söylenti, bir rivayet değildir. Yaşanmışlığı ile bir tek soruyu cevaplamaya yarar: "Bu hal nedir ve biz neden böyleyiz?" Ama mekân konusunda olduğu gibi zaman konusunda da kendi zamanından kopukluk söz konusudur Yahya Kemal'de. Denebilir ki, gerçekte olmayan bir zamanda, kendi iç zamanında yaşamaktadır. Bu nedenle de yukarıda sorulan "Bu hal nedir ve biz neden böyleyiz?" sorusunun net bir cevabı yoktur onda. Zamanla gerçekçi bağlar kuramamasının çeşitli nedenleri olabilir. Bunlardan biri yaşadığı dönemin siyasi ve toplumsal koşulları olabilir. O, kendisine politik (ideolojik) bir tutum/kimlik kazandırabilecek konulardan uzak durmuş, döneminin sorunları ile meşgul olmaktan çekinmiştir. "Sorunsuz" konular üzerinde durması, kendi döneminin bazı aydınlarının aksine ona mahkeme salonlarının ve mahpushanelerin uzağında "güvenli" bir ortam sağlamıştır. Fikirleri ve önerileri ile öne çıkan bir tip olmaktan uzak durmasının başka nedenleri de olabilir kuşkusuz. Sözgelimi, kişilik olarak da aşırı duyguları, ihtirasları, görüşleri olmayan biridir. Mevcut siyasi koşullar içinde "makul" bir kişi olmak; uyumlu, sessiz, dikkat ve ilgi çekmek istemeyen kişiliği ile bağdaşır.

Zamanla gerçekçi bağlar kuramamasının bir başka nedeni "şair" kimliğine bağlanabilir. Şairlerin hayatla, insanlarla gerçekçi bağlar kuramadığını düşünür. Sevgi ve aşk ilişkilerinde şairlerin bahtsızlığına dikkat çeker. Şairleri hayat karşısında zayıflatan bir şey vardır sanki. "Şair doğası" diyebileceğimiz bir şeydir bu. Şair olmak ve sağduyulu bir kişi olarak hayat içinde yer almak, ona göre karşıt durumlardır. Bir kişi ya normal bir kişi olarak hayat içinde yer alır, ya da şair olur. Olmayan şey, bu ikisinin bir aradalığıdır. *Edebiyat Yazıları*'nda yer alan bir söyleşisinde şunları söyler: "Şiirden tabiî çok haz duydum. Bu haz ömrümü doldurdu. Fakat fâide görmedim. Bilakis zarar gördüm… Eğer şiir mukadderâtıma karışmasaydı çok isâbet olurdu. Yalnız bunu da söyleyeyim ki bir insanın hayâtında şiiri anlamaması büyük bir noksandır; çünkü hazların en derini ve en güzelidir. Akıllı olanlar yalnız anlamakla iktifâ etmelidirler. Şiiri anlamak ve söylememek, yâni adını şâir çıkarmamak, eğer mümkün olursa en iyi yoldur. Dediğim gibi ben bu işde yanılmış olduğumu anladım, lâkin biraz geç anladım. Şahsıma âit fikrim bu kadardır."

Bunun sonucunda, Yahya Kemal'in, zaman ve mekânla olan bağı, kimi zaman bir "seyirci", kimi zaman bir "yolcu" rolünde gerçekleşir. Bu durum giderek kendi şiirinin öznesi olmaktan uzaklaştırır onu: Ne Süleymâniye'nin, ne Koca Mustâpaşa'nın içindedir. Endülüs'te raks, Sicilya'da dans eden kendisi değildir. "Karnaval ve Dönüş"te yolcudur. Dünyaya yerleşmiş bir kişi görünüm sunmaz. Bu açıdan söyleyecek olursak, ona göre, zaman ve mekân, içine yerleşilen, mesken haline getirilen, yaşanan ve eylenen değil, daha çok temaşa edilen, "seyirlik" bir yerdir. Bu nedenle estetik bir değer taşır. *Eski Şiirin Rüzgârıyle*'de yer alan bir "Şarkı"da da bir "dışarıdan tanık olma" durumu söz konusudur. Resmin içinde değildir yine: *"Dün kahkahalar yükselirken evinizden / Bendim geçen, ey sevgili, sandalla denizden"* der ve sevgili ile kendi arasındaki mesafeye dikkat çeker. Bu şekilde kendisini bir "tanık", bir "seyirci" haline getiren kahredici uzaklığa atıfta bulunur. Gülen, eğlenen, sevgilinin yanında olan, çalan ve söyleyen kendisi değildir; bütün bunlara tanık olan biridir yalnızca.